

HOE IS HET TE VERKLAREN DAT DE GODSDIENST VAN EEN KLEIN GROEPJE ENTHOUSIASTELINGEN IN DE ROMEINSE PROVINCIE JUDAEA BINNEN ENKELE EEUWEN ENORM VEEL AANHANGERS KREEG, VERSPREID OVER EEN ZEER GROOT GEBIED? DE VRAAG NAAR HET GEHEIM VAN HET SUCCES VAN HET VROEGE CHRISTENDOM HEEFT AL HEEL WAT WETENSCHAPPERS BEZIG GEHOUDEN. IN DIT ARTIKEL GEEF IK EEN KRITISCHE BESPREKING VAN EEN RECENT VERSCHENEN BOEK OVER DIT ONDERWERP. IK HEB DIT ONLANGS AANGESCHAFT OMDAT DE TITEL MIJ INTRIGEERDE: BART D. EHRMAN, *DE GOD VAN GALILEA. HOE EEN VERBODEN RELIGIE DE WERELD VEROVERDE*, UITGEVERIJ BALANS, AMSTERDAM 2018¹.

Objectief schrijven over dit onderwerp?

Historici willen graag objectief schrijven, in die zin dat ze zich niet door vooringenomen standpunten willen laten leiden. Dat is bij het huidige onderwerp onmogelijk. Want juist een auteur die het succes van het vroege christendom wil verklaren, zal zich toch moeten uitlaten over het gezag van de oudste historische bron uit de vroegste fase van dat vroege christendom, het Nieuwe Testament.

Op dit punt moest ik een aantal teleurstellingen incasseren. Ehrman (geb.1955) geeft enkele bijzonderheden over zijn

eerste studiejaar, en vermeldt *en passant* dat hij toen ‘nog een zeer gelovig christen’ was (13); dat suggereert dat hij zichzelf nu niet meer zo beschouwt. Hij duidt zichzelf inmiddels, veertig jaar later, aan als ‘een in het geloof gespecialiseerde historicus’ (16). Als het bijvoorbeeld om Paulus gaat, schrijft Ehrman dat de bronnen voor diens leven en werk te vinden zijn in het Nieuwe Testament. Daarover zegt hij: ‘Later hebben gelovigen deze teksten een heilige status toegekend, maar dat is voor historici geen reden om ze links te laten liggen(!). Deze documenten zijn geschreven door mensen

1 De oorspronkelijke titel is minder spectaculair: Bart D.Ehrman, *The Triumph of Christianity. How a Forbidden Religion Swept the World*, Simon & Schuster, New York, USA, 2018. De auteur is hoogleraar godsdienstwetenschappen, en geldt als autoriteit op het gebied van het Nieuwe Testament en de vroegchristelijke geschiedenis.

Wat verklaart het succes van het vroege christendom?

• door Gerard Kramer

die er in hun tijd geen idee van hadden dat ze aan de Bijbel werkten' (54). Onbeschroomd stelt hij dan ook dat zes van de dertien brieven van Paulus naar alle waarschijnlijkheid van later datum zijn en geschreven door auteurs die ze met zijn naam hebben ondertekend (55). Gelukkig, zo schrijft hij, is er een tweede informatiebron, het boek Handelingen, maar 'het probleem bij dit historische verslag is dat het in een groot aantal gevallen niet historisch genoeg is' (55). Het ging de schrijver, aldus Ehrman, 'meer om het schrijven van een boeiend verhaal dan om het vastleggen van precieze, accurate historische informatie' (56). De wonderen die in Handelingen vermeld staan en waardoor mensen tot bekering kwamen, doet Ehrman af als 'literaire vertellingen, geen onbevooroordeelde historische verslagen. Het zijn verhalen die mondeling werden doorgegeven voordat iemand ze opschreef. Vandaag de dag geloven veel mensen dat de Heilige Geest werkelijk is neergedaald over de discipelen op de dag van het pinksterfeest en hen in vreemde talen liet spreken – een groot wonder. Ze geloven het omdat ze het verhaal hebben gelezen in Handelingen 2' (163). Dit soort mededelingen doet onprettig aan. Dat mensen zich bekeerden 'gebeurde niet per se omdat de apostelen en hun volgelingen echt wonderen hadden verricht. Misschien deden ze dat en misschien ook niet' (163). Zo laat Ehrman ook mist hangen over Lukas' beschrijvingen van de bekering van Lydia en van de gevangenebewaarder in Hand.16. Daarover zegt Ehrman: 'Ik zeg niet dat deze verhalen per se historisch zijn' (194), en de snelle toename van het aantal gelovigen aan het begin van Handelingen 'kan duidelijk niet juist zijn' (195). Ook de 'goddelijke aardbeving'

in Filippi 'is misschien niet geloofwaardig' (204). Op de Areopagus 'zou de apostel Paulus epicuristische en stoïcijnse filosofen hebben toegesproken bij zijn aankomst in Athene als onderdeel van zijn befaamde reizen' (312v.). In de evangeliën meent Ehrman 'voorbeelden van christelijke onverdraagzaamheid' te zien (298), en hij schrijft zelfs: 'uit de evangeliën komt een Jezus naar voren die steeds minder vergevingsgezind werd ten aanzien van de standpunten van zijn vijanden'. Hij typeert dit als 'anti-joods sentiment' (299). Ook bij Paulus meent Ehrman 'een stevige dosis onverdraagzaamheid' aan te treffen – naar aanleiding van Gal.1:8-9. Ook de 'onbekende auteur' van 1Johannes is z.i. onverdraagzaam omdat hij andersdenkenden als 'antichristenen' typeert (301).

Een van de belangrijkste stellingen

Met bovenstaande opmerkingen wil ik niet zeggen dat de auteur geen boeiend relaas heeft geschreven. Zijn standpunten zijn vaak verrassend positief. Ehrman is van mening dat de triomf van het christendom in de eerste vier eeuwen de belangrijkste culturele transformatie werd die de wereld ooit had meegemaakt (16)! Het is het christendom gelukt de Romeinse wereld in zijn greep te krijgen, zodat uiteindelijk het hele westelijke Romeinse rijk christelijk is geworden. Het christendom werd niet alleen het dominante geloof dat alle niet-christelijke religies binnen het rijk wegvaagde, maar het werd ook een steeds sterkere politieke en culturele machtsfactor. Ehrman vraagt zich af hoe 'twintig arme, analfabete Joden' in driehonderd jaar konden uitgroeien tot 'een kerk met dertig miljoen aanhangers' (19). Ehrman heeft deze

vraag vaak aan zijn publiek voorgelegd tijdens lezingen die hij hield, en hij kreeg dan van gelovige christenen als antwoord: 'Dat heeft God gedaan', oftewel zij verwezen naar de goddelijke voorzienigheid, en zeiden dat God de geschiedenis zo bestuurd heeft dat de wereld christelijk is geworden. Het 'niet-gelovige antwoord' dat hij daarnaast verreweg het vaakst hoorde, was dat het Romeinse rijk christelijk is geworden omdat keizer Constantijn zich heeft bekeerd. Ehrman erkent dat hij dit lange tijd zelf ook heeft gedacht, en komt dan met misschien wel de belangrijkste stelling van zijn boek: het christendom zou ook de dominante religie binnen het Romeinse rijk zijn geworden als Constantijn zich *niet* had bekeerd (20).

De bekering van Constantijn

Het hele eerste hoofdstuk wijdt Ehrman aan de bekering van Constantijn. Helder legt hij uit dat Constantijn het christendom niet tot staatsgodsdienst van het rijk maakte – zoals vaak wordt beweerd – maar het christendom maakte tot een wettelijk toegestane religie, die echter unieke keizerlijke voorrechten genoot en ook financieel werd gesteund. Het is best lastig uit te maken welke godsdienst Constantijn hieraan voorafgaand aanhing. Ehrman stelt: 'Waarschijnlijk kunnen we het het beste algemeen houden en stellen dat hij overging van het ene pakket aan religieuze praktijken en overtuigingen op een ander pakket' (27). Overigens realiseert Ehrman zich dat hij bij dit onderwerp en in de rest van zijn boek worstelt met de vraag wat een bekering precies is. Als ik zijn boek lees en ook zijn website bekijk, vrees ik dat hij over dat onderwerp niet uit eigen ervaring kan spreken². In ieder geval maakt hij wel goed duidelijk waarin het christendom zich op een unieke manier van het polytheïstische heidendom onderscheidde. Het christendom vroeg (en vraagt, zeg ik erbij!) een keus die er in de praktijk op neerkwam dat het heidendom probleemloos meer goden aan de reeks vereerde goden kon toevoegen, terwijl het christendom zich richtte op de verering van één God, met uitsluiting van alle andere. Dat is het exclusivisme van het christendom. Alleen het Joodse geloof kende en kent dit ook.

In het geval van de Romeinse heidenen kwam daar nog een politieke factor bij. Naar hun idee waren het de goden die het rijk groot hadden gemaakt. Daarom bevorderde het rijk de verering van deze goden, en is het begrijpelijk dat de Romein-

se keizers mensen die deze verering weigerden, als staatsgevaarlijk zagen en vervolgden. En nu was nota bene de keizer zelf plotseling monotheïst geworden, een aanhanger van het christendom dat tot voor kort nog verboden was en vervolgd werd! Ook het hele staatsapparaat moest met deze keuze van de keizer als het ware meebuigen.

Wat er feitelijk bij Constantijn van binnen veranderde, is uit de bronnen niet te achterhalen. Van zijn moeder Helena alsook van zijn vader Constantius wordt gezegd dat zij tijdens zijn jeugd christenen waren, maar daar zijn geen overtuigende bewijzen voor. De verhalen over het visioen dat Constantijn zou hebben gehad, bespreekt Ehrman uitvoerig (36-43), maar ze kunnen hier buiten beschouwing blijven: in dit visioen werd namelijk niet tot een persoonlijke bekering opgeroepen, en die lijkt daarvan ook niet het directe resultaat te zijn geweest. Het ging slechts om de vraag wie hem ging helpen tegen zijn medekeizer Maxentius, en dat bleek de God van de christenen, dan wel Jezus, te zijn. Volgens sommige geleerden was dat een interpretatie die Constantijn achteraf aan het visioen gaf – althans aan het visioen dat hij zei of meende te hebben gehad, want ook dat is natuurlijk onbewijsbaar³. De oprechtheid van zijn bekering laat zich natuurlijk niet wetenschappelijk documenteren of narekenen. Wel is duidelijk dat Constantijn zich vanaf 312 welbewust als christen presenteerde. Dankzij hem maakte het christendom in het rijk 'een dramatische omslag: van een vervolgd geloof naar het geloof dat de hoogste status genoot' (48). In Rome en ver daarbuiten liet Constantijn kerken bouwen en hij verschaftte daar ook de middelen voor. Ook droeg hij de stadhouder van de provincie Africa op om alle tijdens vervolgingen in beslag genomen eigendommen van christenen aan de rechtmatige eigenaren terug te geven. Ook waakte hij over de eenheid van de christenen door zich persoonlijk te bemoeien met de kwestie van de donatisten in 314 en het organiseren van het concilie van Nicaea in 325⁴.

Hoe dan ook: Constantijn werd een trendsetter, want na hem waren alle keizers van het rijk christenen – met één uitzondering, Julianus de Afvallige (361-363). Ehrman: 'Het christelijk geloof zou de Romeinse wereld overnemen, de officiële reli-

2 <https://www.bartdehrman.com/>; zie daarnaast https://nl.wikipedia.org/wiki/Bart_D._Ehrman

3 Zie bijv. Henk Singor, *Constantijn en de christelijke revolutie in het Romeinse rijk*, Uitgeverij Ambo-Anthos, Amsterdam 2014, en speciaal het pas verschenen boek van Jona Lendering en Vincent Hunink, *Het visioen van Constantijn. Een gebeurtenis die de wereld veranderde*, Uitgeverij Omniboek, Utrecht 2018.

4 Zie over het concilie van Nicaea mijn artikel *Athanasius van Alexandrië in Focus 22* (2014), 16-21 http://www.focusopdebijbel.org/downloads/focus_2204_free.pdf

gie van het rijk worden en uiteindelijk de dominante religie van het Westen' (52).

Paulus

Hoe groot Constantijns invloed ook geweest is, die valt volgens Ehrman in het niet bij de invloed die Paulus' bekering drie eeuwen eerder heeft gehad. Ook zonder Constantijn zou het christendom de dominante godsdienst zijn geworden, zo meent hij. Het doet prettig aan te zien met hoeveel waardering en bewondering Ehrman over Paulus spreekt. Zonder Paulus zou er geen geschiedenis van het christelijk geloof zijn geweest (54).

Als Ehrman Paulus bij de lezer introduceert, beschrijft hij eerst uitvoerig het jodendom van de eerste eeuw. De Joden verwachtten een Messias die zou heersen, niet een Messias die zou worden gekruisigd. Merkwaardig genoeg schrijft Ehrman dat de Joden nooit 'messianistische profetieën' in de Tenach (= het Oude Testament) hebben ontdekt. Dus ook gedeelten als Jesaja 53:5-6 en 49:3 zouden door hen niet zijn gelezen als verwijzingen naar de toekomstige Messias. Die bewering is te stellig en aantoonbaar onjuist: het is inderdaad nooit de algemeen aanvaarde uitleg van het jodendom geworden dat de Messias zou lijden als zoenoffer voor de zonden van het volk, maar die notie was bij een aantal rabbijnen zeker niet onbekend⁵.

Uitvoerig beschrijft hij Paulus' bekering, maar eindigt dan met nogal afstandelijke bewoordingen: 'Uiteraard weten we niet wat Paulus gezien heeft. Wat hij vurig verkondigde, was dat hij Jezus heeft gezien, levend. Gelovigen zullen zeggen dat Jezus daadwerkelijk aan hem is verschenen. Niet gelovigen zullen zeggen dat hij zich iets heeft ingebeeld. Hoe het ook zij, het is kristalhelder dat hij dacht dat hij Jezus had gezien. Dat veroorzaakte een radicale omslag in zijn denken' (76).

Paulus' zendingsstrategie

Terecht benadrukt Ehrman dat Paulus zich in zijn prediking uitsluitend op steden heeft gericht, en wel speciaal provinciehoofdsteden en Romeinse kolonies (72). Met bewondering stelt hij vast dat Paulus heel veel heeft gereisd: alleen al de in

5 Zie bijv. Emil Schürer, *The history of the Jewish People in the age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*. A new English version, revised and edited by Geza Vermes, Fergus Millar and Matthew Black, editor T.&T.Clark, Edinburgh 1979, Vol.II, 547-549, Appendix A, *The Suffering Messiah*; Willem J.Ouweneel, *De Christus van God. Ontwerp van een christologie*, Uitgeverij Medema, Vaassen 2007, 186v.

Handelingen beschreven reizen bedragen zo'n 15.000 kilometer (73)⁶. Paulus organiseerde geen speciale bijeenkomsten in tenten, en lijkt ook niet zomaar, zonder directe aanleiding, in de openbare ruimte te hebben gepredikt. Hij bezocht de synagogen op de sabbatten en verkondigde daar het goede nieuws. Vervolgens gebruikte hij de synagoge als operatiebasis om ook de niet-joden in die plaats te bekeren (75). Ehrman is anderzijds van mening dat het Paulus niet te doen was om de bekering van Joden, maar juist om die van niet-joden (76). Dat klopt niet: voor Paulus was het evangelie 'Gods kracht tot behoudenis voor ieder die gelooft, eerst voor de Jood, en ook voor de Griek' (Romeinen 1:16) - die Grieken, de niet-joden, kregen het evangelie steeds pas te horen als de Joden het afwezen; zie bijv. Hand.13:46. Wel was aan Petrus de prediking tot de Joden en aan Paulus de prediking tot de niet-joden toevertrouwd (Gal.2:7), maar Paulus heeft zijn leven lang het verlangen gehad om het evangelie speciaal en allereerst aan zijn Joodse volksgenoten te verkondigen, om enigen van hen te behouden; zie Rom.9:1-5; 10:1.

Een originele gedachte is dat Paulus met name tot de niet-joden gepredikt heeft op zijn steeds wisselende werkplekken, dus tijdens zijn werkzaamheden als tentenmaker; Ehrman wijst daarbij op plaatsen als 1Thess.2:9, 1Kor.4:12; 9:6 (76). De apostel zou gesprekken hebben gehad met collega's en klanten en daartoe in allerlei steden werkruimtes hebben gehuurd (77). Mensen die zich bekeerden, konden het goede nieuws dan zelf verder vertellen. Dat zou tot grote aantallen contacten kunnen leiden, omdat de steden dichtbevolkt waren en de mensen weinig privacy hadden (78). Toch is Ehrman van oordeel dat wat met name opviel en tot gesprekken aanleiding gaf, was 'als iemand overging op een volledig nieuw pakket aan religieuze tradities en daarmee de tradities en de eredienst die alle andere mensen min of meer klakkeloos volgden, overboord zette' (78), dus herkenbaar als christen ging leven.

De kern van Paulus' boodschap

Ehrman wil beschrijven wat Paulus zelf over zijn boodschap meldt en komt dan terecht bij zijn brieven. Allereerst wijst hij op 1Thess.1:9-10. Daaruit leidt Ehrman af dat Paulus in zijn prediking wees op de nutteloosheid van de afgoden en

6 Fik Meijer, *Paulus' zeereis naar Rome. Een reconstructie*, Uitg. Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2000, 21 komt op een schatting 'niet ver van de zestienduizend kilometer, waarvan negenduizend per schip'.

hen opriep de levende God te vereren. Ehrman wijst op Jesaja 44:15-17,20 als oudtestamentische parallel.

Terecht zegt Ehrman dat Paulus' boodschap niet alleen over de levende God ging, maar ook over de levende Jezus (82), en wijst dan op 1Kor.15:3-5,8. Paulus typeert dat zelf als de kern van zijn boodschap: 'Want ik heb u in de eerste plaats overgegeven etc.'. Daarnaast benadrukte Paulus de spoedige wederkomst van Christus. Die gebeurtenis noemt Ehrman 'hét kernpunt van de prediking van Paulus' (84).

Waarom bekeerden mensen zich?

Volgens Ehrman was er nog iets anders waardoor Paulus' prediking aan kracht won. Hij zegt zelfs dat er eigenlijk maar één reden was waardoor mensen zich bekeerden tot het nieuwe geloof: wonderen⁷! Die waren het bewijs van de waarheid van de boodschap (85). Onthullend is wat Ehrman schrijft over de wonderen die in de Handelingen worden beschreven en in Paulus' brieven worden aangeduid: de mensen *dachten* dat er wonderen gebeurden⁸. Dat is, aldus Ehrman, het enige wat historici hierover kunnen zeggen: ze kunnen nooit beweren dat ze werkelijk plaatsvonden (86). Hij citeert daarbij Rom.15:18-19; 1Kor.2:3-4, en 2Kor.12:12. Paulus *dacht* dus slechts dat hij wonderen verricht had! Wat Paulus gedaan heeft, weten we niet, aldus Ehrman. 'Wat het ook was, het moet imposant zijn geweest. En het bleek overtuigend. Want anders had hij niet in de ene stad na de andere mensen kunnen bekeren en kerken kunnen stichten' (87).

Nog eens spreekt Ehrman zijn bewondering voor Paulus uit. Hij noemt hem niet alleen de belangrijkste bekeerling uit de eerste paar jaar van het christendom, maar 'de belangrijkste christelijke bekeerling aller tijden. Je kunt met reden zeggen dat zonder Paulus de geschiedenis van het geloof een heel andere koers zou hebben gevolgd' (87). Volgens Ehrman komt dit doordat Paulus het heil in Christus niet aan de Joodse identiteit koppelde, maar het tot de niet-joden uitbreidde. Alsof Paulus dat zelf bedacht en besloten heeft!

Later in zijn boek komt Ehrman op de wonderen terug. Daarbij vergaloppeert hij zich als het gaat om het talenwonder op de Pinksterdag in Handelingen 2. Hij stelt: 'Er verzamelt zich

een uiterst nieuwsgierige menigte: Joden van over de hele wereld die het feest bijwonen. Ze horen allemaal het evangelie van Christus verkondigd worden in hun eigen taal' (160). Dat is niet juist: de Joden hoorden hun volksgenoten in de talen van de heidenen 'over de grote daden van God spreken' (Hand.2:11). Het evangelie werd hun pas daarna door Petrus gepredikt, in hun eigen taal (het Hebreeuws of het Aramees). Het doel van de talen was echter niet prediking aan mensen, maar lofprijzing aan God (zie ook Hand.10:46; 1Kor.14:2).

Bij deze wonderen zet Ehrman vraagtekens, zoals we al eerder zagen. Hij stelt dat de meeste mensen die in wonderen gelooven, ze niet zelf hebben gezien. Dat hoeft ook niet, zegt hij. Ze geloven ze. Erover horen is vaak al genoeg. De verhalen werden zo vaak herhaald dat de mensen ze gingen geloven – en dat niet per se omdat de apostelen die wonderen echt hadden verricht. Het ging vooral om de overtuigingskracht waarmee ze werden verteld.

Het karakter van het heidendom

Ehrman maakt behartenswaardige opmerkingen over het antieke heidendom. Zo benadrukt hij terecht dat de Romeinse religie allereerst keek naar de rituelen die iemand uitvoerde. Wat de persoon in kwestie daarbij geloofde of niet, was volledig irrelevant. Het heidendom was dus bij uitstek ritualistisch, en, zoals we al zagen polytheïstisch. Er was geen leer, geen dogmatiek, alleen een rituele praktijk met voorgeschreven offers aan een veelheid van goden, waarbij het vooral over dit leven ging. Over een hiernamaals bestond een grote diversiteit aan opvattingen, variërend van een persoonlijk en bewust voortleven in de Elyseïsche Velden tot een reïncarnatie of een uiteenvallen in atomen. Goden werden niet vereerd met het oog op een hiernamaals. Het draaide om het leven nu (93-112).

Verklaringen voor het christelijk succes

Ehrman gaat ook in op de vraag wanneer je eigenlijk iemand als christen kunt meetellen. Oftewel: wanneer is iemand bekeerd? Wat is eigenlijk een bekering? Omdat Ehrman wil kunnen meten en tellen, en omdat iemands innerlijk zich aan wetenschappelijke waarneming onttrekt, schrijft hij: 'je kunt bekering ook zien als het inruilen van het ene pakket aan religieuze overtuigingen tegen het andere'. Voor hem houdt deze vaststelling wel in 'dat voortaan de christelijke God wordt aanbeden, met daaraan vastgekoppeld de gedachte dat Christus op de een of andere manier de zoon van God en de verlosser is' (125).

⁷ Ramsay MacMullen, *Christianizing the Roman Empire A.D.100-400*, Uitg. Yale University Press, New Haven and London, 1984, 22, is de zelfde mening toegeedaan.

⁸ Zo ook MacMullen, a.w., 22.

Christenen wisten, aldus Ehrman, heidenen op een meesterlijke manier te overtuigen, niet alleen door te wijzen op het unieke van het christendom, maar ook door te laten zien wat het met het heidendom gemeenschappelijk had. Hij citeert Arthur Darby Nock⁹, die ooit schreef 'dat de originaliteit van een profeet doorgaans voortkomt uit zijn vermogen om van wat er aan brandbaar materiaal voorhanden is een witheet vuur te maken' (126). Er waren namelijk wel degelijk heidenen - vaak filosofen - die één god aanbaden. Zij geloofden wel dat er meerdere goden waren, maar aanbaden er slechts één. Zulke mensen noemt men henotheïsten. Ehrman stelt dat de toenemende populariteit van het henotheïsme de weg vrijmaakte voor het christendom – zoals ook het jodendom dit al had gedaan (127).

Het jodendom had echter nooit actief naar bekeerlingen gestreefd. Het streven naar bekeerlingen door de christelijke kerk is iets unieks geweest dat de antieke wereld nooit eerder had meegemaakt. Het werd een standaardonderdeel van de christelijke beweging (133). Waarom gebeurde dit? Omdat men mensen wilde redden die anders de eeuwige straf tegemoet gingen (134). Zo grootschalig als Paulus dit heeft aangepakt is het later nooit meer gebeurd, aldus Ehrman. Toch werden ook in de drie eeuwen na hem heidenen tot het christendom bekeerd. Hoe bereikten christenen dat? Door hun sociale netwerk te gebruiken, door een op een met mensen te praten (135). In die contacten bleek dat het christendom niet slechts uit een reeks cultische handelingen bestond, maar ook een morele code behelsde. Ehrman: 'het omvatte je volledige bestaan. Het was allesomvattend' (144). Oftewel, wat waren de succesfactoren van het christendom? Het was missionair, het was exclusief en het was 'totaliserend' (146)¹⁰.

Een factor die hij pas later bespreekt, is wat hij noemt het wonder van het martelaarschap. Er waren gelovigen die bereid waren voor hun overtuiging te sterven. Volgens Ehrman waren dat er slechts enkelen. Hij stelt botweg: de meeste bekeerde heidenen hebben nooit een martelaar gezien. Ook zwakt hij het aantal martelaren af: slechts enkele mensen zijn voor hun geloof gestorven. Het gaat ook hier z.i. om ver-

halen die verteld werden, al dan niet met effect (178).

Afsluiting

Ehrman beschrijft verder zeer uitvoerig alle christenvervolgingen uit de oudheid, om te laten zien dat het christendom aanvankelijk ook op behoorlijke tegenstand stuitte (201). Er was vervolging, er waren martelaren, en het christendom ging in de verdediging – dat laatste gebeurde met de pen, door de apologeten en hun schriftelijke activiteit¹¹. Met keizer Constantijn stopten de vervolgingen, en werden de rollen omgedraaid. De christenen hadden de touwtjes in handen. 'De vervolgers werden de vervolgd' (243). Logisch dat de regering van Constantijn de Grote uitvoerig wordt beschreven. Onder hem werd het christendom bevoordeeld. Wie zich van de elite tot het christendom bekeerde, vergrootte zijn carrièreperspectieven aanzienlijk. Dit gold zeker voor kerkelijke functies, want geestelijken genoten economische privileges. Belangrijk is vast te stellen dat Constantijn nooit geweld gebruikte om mensen tot het christendom te laten overgaan (270). Zijn bemoeienis met religieuze zaken zette de tendens in die in de Middeleeuwen normaal zou worden.

Uit het nawoord van Ehrman

Interessant is het nawoord van Ehrman. Hij vraagt zich daarin o.a. in een afstandelijk betoog af of de wereld beter of slechter af was geweest als het christendom er niet was gekomen. Maar dan ineens wordt hij persoonlijk. Hij beschrijft hoe hij twintig jaar geleden, staande op de Atheense Areopagus, aan Paulus terugdacht, die daar zijn beroemde rede - door Ehrman een preek genoemd - heeft gehouden. Hij schrijft dan over Paulus de volgende indrukwekkende woorden, die ik volledig citeer: *'In veel opzichten stond hij aan precies de andere kant van het spectrum dan de grote culturele helden van Athene, het hart van de Griekse beschaving. En toen besepte ik het. Uiteindelijk had Paulus gewonnen. Wat Paulus die dag op de Areopagus predikte, triomfeerde uiteindelijk over alles wat ik onder mij zag in de Agora en boven mij op de Akropolis. Het heeft zowel de tempel van Hephaistos als het Parthenon overweldigd. Niemand, misschien met uitzondering van Paulus zelf, zou dat hebben voorspeld. Toch gebeurde het: het christendom nam uiteindelijk de westerse beschaving over'* (314). Dat lijkt me een mooi slot van dit artikel.

9 Arthur Darby Nock, *Conversion: The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, Uitg. Oxford University Press, London, 1933, 9. De auteur van deze klassieker heeft meer markante uitspraken gedaan. Zo typeerde hij het verschil tussen het heidendom en het christendom als het verschil tussen 'instemmen met' en 'geloven in'.

10 MacMullen, a.w., 9, schrijft: 'By contrast, Christianity presented ideas that demanded a choice, not tolerance'.

11 Zie mijn artikel *De apologeten* in Focus 21 (2014), 5-9 http://www.focusopdebijbel.org/downloads/focus_2102_free.pdf